

Mezei szil

www.azevfaja.hu

A mezei szilhez már a történelem előtti időkben is szorosan kötődött az ember. A fa több részéből különböző tárgyakat, eszközöket készítettek, s a népi gyógyászatban is alkalmazták, továbbá lombja a kérődző állatoknak az egyik legjobb takarmányt nyújtotta.

A legrégebben ültetett fafajaink között tartjuk számon, épp ezért természetes elterjedési területén kívül is megtaláljuk, továbbá olyan termőhelyeken, ahol spontán nem jelenik meg. Matuzsálemkorú, roppant méretű egyedeit szent faként tisztelték, a középkorban Olaszországban, Franciaországban és Angliában például a törvényeket gyakran ilyen szilgyedek alatt hirdették ki. Napjainkra azonban Európa-szerte visszaszorult ez az egykor nagyon fontosnak és hasznosnak tartott fafaj.

Nevezéktana

Az egymással jól kereszteződő, nagy fajon belüli változatosságot felmutató szilék rendszerezésével már az ókori természettudósok, *Theophrasztesz*, *Columella* és *Plinius* is próbálkozott, mielőtt *Linné* az 1753-ban megjelent *Species Plantarum* című művében az összes európai szil taxont – *Ulmus campestris* néven – egy fajként közölte.

Ebből a tágabban értelmezett szilfajból hasította ki *William Hudson* londoni gyógyszerész és botanikus 1762-ben a hegyi szil (*Ulmus glabra*), *Philip Miller*, a chelsea-i botanikus kert főkertésze 1768-ban a mai értelemben vett mezei szil (*U. minor*), s érdekesség, hogy a morfológiai jegyeiben leginkább eltérő vénic-szil (*U. laevis*) csak 1784-ben kapta *Peter Simon Pallas*, Oroszországban tevékenykedő német botanikustól és zoológustól a leírását és a nevét. A nevezéktant bonyolítandó több európai botanikus nem találta elég precíznek a Miller által a *Gardeners Dictionary* című műben közreadott *Ulmus minor* fajleírást, mely nevet más szilfajokra is alkalmaztak már, s ezért *Johann Gottlieb Gleditsch*, a berlini botanikus kert igazgatója 1773-ban megjelent *U. carpini-*

A mezei szil (*Ulmus minor*) botanikai jellemzése

Dr. Bartha Dénes – intézetigazgató, egyetemi tanár, NYME EMK

lia nevét javasolják alkalmazni. Ebben a nevezéktani tekintetben ma sincs egyezés a botanikusok között.

Az *Ulmus* tudományos nemzetség-név a latin köznyelvi alakból származik. A mezei szil tudományos fajnevei közül a *campestris* a latinban síkságit, mezeit jelent, utalva a faj legjellemzőbb élőhelyére. A *minor* fajnév szintén a latinból származik, jelentése kis, kicsiny, amely jelzi, hogy az európai szilfajok közül neki van a legkisebb levele. A *carpinifolia* jelentése a latinban gyertyánlevelű, mivel levelei valamelyest tényleg hasonlítanak a közönséges gyertyán leveleire.

Szil szavunk egy 1015-ben datált oklevelünkben bukkan fel először *Scylfa* néven, 1055-ben a tihanyi apátság ala-

pítólevelében *zilu kut* helynév szerepel. A nyelvészek szerint a szil ősi, finnugor eredetű szavunk, amelynek nagy jelentősége van a korabeli szálláshelyek, megtelepedések kutatásában. *Eöt-vös Károly* egyébként a szil a magyarság nemzeti fájának tekintette, „mivel-hogy ezer falu, város, halom, dűlő, határ rész viseli a *Szilás*, *Szilágy* nevet. S a hol ez a név van, ott magyar lakik, ott magyar telepedett meg ezer év előtt.” Érdekesség, hogy *Szemere Pál* a nyelvújítás idején, 1816-ban a szil főnévből alkotta meg a szilárd szavunkat.

Alaktana

Akár a 30 méteres magasságot is elérheti, zárt állásban koronája idősebb korban sátorozó, ágai felfelé törők, szabad

állásban viszont nagy ovális koronát fejleszt, törzse ekkor hamarabb szétágazik. Az idősebb egyedek hajtásai többnyire bókolók. Feltűnő sajátossága a váltakozó rügy- és levélállás, amelynek eredményeképpen a levelek egy síkban, jobbra-balra váltakozva helyezkednek el, s így a fényt a legjobban tudják hasznosítani. További jellegzetessége, hogy a fiatal hajtások, a levelek nyele és fonáka, valamint a pálhák vörhenyesen mirigysek. A levélalak egy fán belül is változik. Csomókban nyíló virágai kétivarúak, az ivarszerveket 4-5 forrt lepel védi. Lependéktermésében a makkocsksa a termés csúcsához áll közelebb.

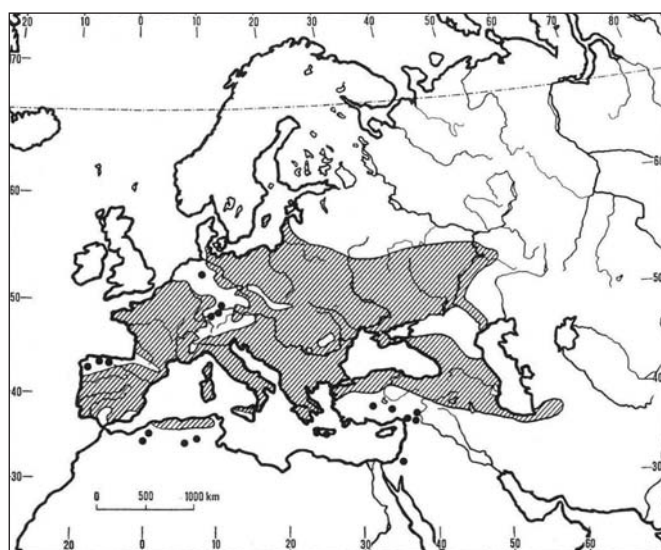
Alakjai közül a legfeltűnőbb a parás mezei szil (f. *suberosa*), melynek veszsői, gallyai erősen paralécsek, s különösen télen, lombjavesztett állapotban feltűnőek. Vélhetően nem öröklődő tulajdonságról van szó, hanem termőhelyi szélsőségnek (pl. sekély termőréteg, száraz, napsütötte élőhely), valamint a korábbi sorozatos sarjzattásoknak köszönhető az intenzív paraképzés. Egyébként ezek az egyedek

lassú növekedésűek, többnyire cserjetermetűek, idős példányok belőlük nem ismertek.

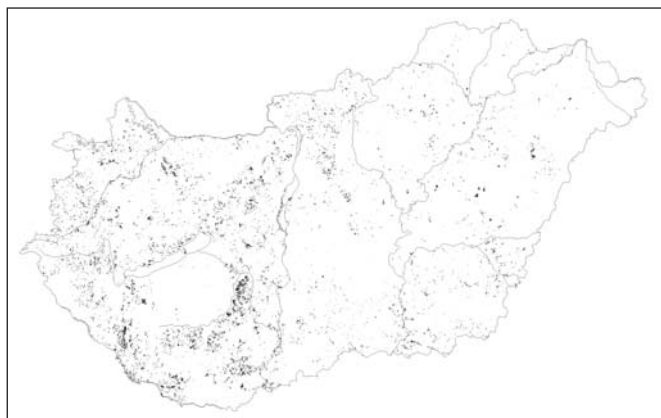
További két változatát érdemes még megemlíteni, amelyekre erdészeti szempontból is ügyelni kellene. A sima-levelű mezei szil változat (var. *minor*) levelei változatos alakúak, többnyire tojásdadok vagy elliptikusak, a levéllemez határozottan hosszabb a szélességénél. Jó bélyege, hogy a levéllemez felül sima, a kifejlett levelek nyele és a hajtás pedig kopasz. Főleg az alföldi területeken, jó vízellátású termőhelyeken lehet megtalálni. Az érdeslevelű mezei szil változat (var. *vulgaris*) levelei oválisak vagy kerekdedek, a hossz és a szélesség közel egyforma. Nevének megfelelően a levéllemez színe és fonáka is durván érdes, a kifejlett levelek nyele és a hajtás is maradandóan szőrös. Lombja a legkorábban fakad, s a legkésőbb hullik. Inkább a dombvidékeken és a középhegységeken fordul elő, szárazabb termőhelyű tölgyesekben él. A változatok beazonosításánál ügyelni kell arra, hogy a tő-, tuskó- és gyökérsarjak, vízajtások

levelei mindig érdesek, szőrözöttek, de jóval nagyobbak a rendes lombeveleknél.

A mezei szil a hazai szilfajok közül a legjobb visszaszászoló képességgel rendelkezik, a csonkolásokat könnyen regenerálja. Jól sarjad tuskóról és gyökérről is, a szomszédos egyedek gyökerei gyakran összenőnek, amelyen keresztül tápanyagcsere valósulhat meg. Ezért van az, hogy a kivágott egyedek tuskói gyakran tovább élnek.

1. térkép. A mezei szil elterjedési területe

2. térkép. A mezei szil megjelenése a magyarországi erdőkben, erdőrézlet léptékben

Elterjedése

A mezei szil Európa java részén őshonos, hiányzik viszont Nagy-Britanniából, Hollandiából, a Skandináv-félszigetről és Északkelet-Európából. A Földközi-tenger szigetein többnyire megvan, s előfordul Kis-Ázsiában, Észak-Afrikában (Algéria) is, Ázsiában egészen a Kaszpi-tengertől délre található Elbrusz-hegységig nyomul be (1. térkép). Az utolsó jégkorszak (pleisztocén) alatt Dél-Európában talált menedéket, a jég visszahúzódása után megindult az északra való hatolása. A pollenvizsgálatok kiderítették, hogy mintegy 5 ezer évvel előtől lényegesen lecsökkent a gyakorisága Nyugat- és Közép-Európában, később viszont ültetésének, felkarolásának, megbecsülésének köszönhetően ismét elterjedt. Ennek a „szilhezagnak” többféle magyarázata született, így klímaváltozásra, továbbá a szilfavész néven ismert betegség első fellépésére gyanakodtak.

Ma a legelfogadottabb nézet az, hogy ezeken a területeken ekkor vált nagyarányúvá a marhatenyésztés, s a jószágok táplálására télen nagy mennyiségben szárított szil- és kőrishombot használtak, ami e faj visszaszorulását eredményezte. (A szilomb takarmányértéke a lucernáéval vetekszik.) A szilek és különösen a mezei szil második nagyarányú visszaszorulása a 20. század első évtizedeiben, a szilfavész miatt következett be, s napjainkra aggasztó mértékűvé vált.

Előfordulása

A sík és dombvidékek fafaja, a középhegységeken magas hőigénye miatt csak az alacsonyabb régiókban található meg (2. térkép). Kárpát-medencei legmagasabb előfordulásait az 1. táblázat mutatja.

Egyik jellemző élőhelye a tölgy-kőrishil, más néven keményfás ligeterdő, ahol a kocsányos tölgygel, a magyar kőrissel és a vénic-szillel alkot állományokat. Itt éri el termőhelyi optimumát, ezeken a részeken akár 8 hét elöntést is elvisel károsodás nélkül. A természetes ve-

1. táblázat: A mezei szil vertikális megjelenése a Kárpát-medencében (Fekete – Blattny, 1913 nyomán)

Nagytaj	Legmagasabb előfordulás (m)
Északnyugati-Kárpátok	485
Közép-Kárpátok	892
Keleti-Kárpátok	708
Déli-Kárpátok	878
Erdélyi-sziget-hegység	828
Erdélyi-medence	676

getációban ezek a ligeterdők hazánk területének csaknem egyötödét borítanak, ma azonban csak mintegy 0,2 százalékán találhatók ilyen, javarészt már átalakult, lerontott állományok. Ártéri termőhelyein az intenzív nemesnyár-ültetvények is visszaszorulását okozták. Megtalálható még a gyertyános-kocsányos tölgyesekben, cseres-tölgyesekben, homoki, sziki és lösztölgyesekben, ritkábban a mész- és melegkedvelő tölgyesekben is. Érdekes, hogy az intenzív, monokultúra szemléletű gazdálkodás, valamint betegségei következtében az erdőbelsőből kiszorult, inkább az erdőszegélyeken tengődnek megmaradt egyedei. Ezeket kívül még garádokban, sövényekben, mezsgyéken is jellemző lehet.

Változatossága

A Linné-féle meglehetősen elnagyolt fajértelmezés abból is fakadhat, hogy a mezei szil nagyon gyakran kereszteződik a hegyi szillel, s a visszakereszteződések sem ritkák (introgresszió jelensége). A hibrid (*Ulmus* × *bollandica*) kimondottan gyakori Nyugat-Európában, s hazánkban is előfordul. Ennek a gyakoriságnak egyik oka az lehet, hogy természeti környezetünk egyre fokozottabb zavarásával a hibridizáció esélye is megnő. Valójában nemcsak a természetben spontán úton létrejött, s a szülőkkal gyakran visszakereszteződött termékeny hibridet értik e név alatt, hanem több mesterségesen előállított taxont is, amit a díszkertészetben alkalmaznak. Hollandiából több fajtát is behoztak hozzánk (pl. 'Clusius', 'Columella', 'Dodoens', 'Lobel', 'Plantyn'), amelyek a szilfavésszel szemben többnyire rezisztensek.

De más, egyesek által fajnak felfogott taxonok is nehezítik a mezei szil értelmezését. Az *Ulmus canescens* Dél-Olaszországban, a Balkán-félszigeten és Kis-Ázsiában élő, meglehetősen ritka taxon, ma inkább alfajnak tekinthető. Jellemzője, hogy a leveleket főleg a fonákukon, továbbá a levélnyelet, a rügyeket és a hajtástengelyt fehéres, lágy szőrök borítják. A szűkebben értelmezett mezei szilhez átmeneti alakokkal kapcsolódik, elhatárolása, rendszertani helyének megállapítása ezért is nehéz. Hazai előfordulásáról nincs információ, de a változó környezeti feltételek miatt elképzelhető, hogy a jövőben nálunk is alkalmazásra kerül.

Az *Ulmus procera* (angol szil) fajértelmezés pedig hosszú időn keresztül téves felfogásnak volt köszönhető, mely hazánkban is megjelent. Csak a legutóbbi

időszakban, 2004-ben, molekuláris genetikai és történeti vizsgálatokkal derült ki, hogy ez egy olyan klón, amelyet a rómaiak kétezer évvel ezelőtt Olaszországból az Ibériai-félszigetre vittek, s aztán onnan került át Nagy-Britanniába, ahol szélteben-hosszában – gyökérsarjai segítségével – ültették, s főként szép habitusa, emeletes koronája miatt nagyon kedvelt fává vált. (Sajnos a szilfavész ezt pusztította a legjobban, csak Nagy-Britanniában több mint 25 millió egyed (!) vált a betegség áldozatává, köszönhetően annak, hogy vegetatív úton szaporították, s ezért csupán egyetlen genotípust képvisel.)

Columella egyébként művében említi azt az atinia szilfajtát, amit a rómaiak a szőlőtermesztéssel sok országba bevitték, s ez lehet a manapság angol szilnek hívott taxon is. Alig tíz éve bizonyosodott be, hogy a hazánkból is jelzett angol szil nem egyezik meg az *Ulmus procerával*, hanem csupán az *U. minor* egyik változata (var. *vulgaris*).

A mezei szilnek több kultúrváltozata létezik, közülük az egyik legkedveltebb az Angliában nemesített 'Jacqueline Hillier'. Ez a rendkívül bizarr formájú, körülbelül 3-4 méter magasra növő, gömbölyded koronájú, sűrű és görbült, csavarodott ágrendszerű, sűrűn leveles, apró levelű fácska csak későn hullatja le lombját. Mivel lassú növekedésű, bonsai növényt is lehet nevelni belőle. A legmutatósbab és napjainkban a legfelkapottabb fajta az 1877 körül keletkezett arany szil ('Vredei' = 'Dampieri Aurea'), amely 8-10 méter magasra nő, kezdetben keskeny, oszlopszerű koronájú, sűrűn álló levelekkel, melyek maradandóan arany-sárga színűek. Az 'Argenteovariegata' fajta levelei fehéren foltosak és ezrettek, a 'Purpurea' levelei kihajtáskor sötétvörösek, de később megzöldülnek, a 'Variegata' levelei aprón, sűrűn fehéren pontozottak. Elsősorban turkesztáni szilre oltják őket, így a szilfavész kevésbé tesz bennük kárt.

Az Európában – így hazánkban is – az utóbbi fél évszázadban gyakorta ültetett turkesztáni szillel (*Ulmus pumila*) a mezei szil is képez hibrideket, amelyek rendkívül változatos megjelenésűek. Koronájuk többnyire szabálytalanul gömbölyded, éves hajtásaik hosszúak és csüngőek, zöld kérgűek, leveleik keskenyek és szimmetrikus vállúak, termésük kerek, melynek közepén ül a mag. Spanyolországban és Olaszországban a megmaradt mezeiszil-állományok génkészletét súlyosan veszélyezteti ez a hibridizáció, viszont e hibridek hazai fellépéséről hiányosak az ismereteink.

Nevezetes fák

A hazai mezei szil aggastyánok közül három, egykorvont egyedre hívjuk fel a figyelmet. A balatonakarattyai Rákóczi-szilről azt tartja a néphagyomány, hogy 1532-ben lombsátra alatt tartották meg a kenesei országgyűlést. Ha ez kevésbé valószínű is, tény lehet *Eötvös József* szavai szerint, hogy a *Batthyány*, *Bessenyei*, *Kisfaludy* és *Nádasdy* nemzetségek őregei, főbbjei e fa előtt poroszkáltak el, miközben a kenesei országgyűlésre igyekeztek. A pusztuló faegyedet az 1967. évi májusi szélvihar alaposan megtépázta, a következő évben már nem hajtott ki. Korhadó törzse ma is látható ennek a jelfának, amelyet egykor Tihanyból is fel lehetett fedezni.

A Balogh-fa Szekszárdtól délre, a Csátári-patak partján az országút mellett állt. *Béri Balogh Ádám*ot, II. Rákóczi Ferenc híres tábornokát alatta fogták el 1711. október 29-én a császáriak. Az 1940-es években száradt ki, vasabroncsokkal körbevett törzsét még jó ideig lehetett csodálni, s a történetét megörökítő táblát olvasni.

A harmadik nevezetes szilfa a martonvásári parkban állt, vastag oldalágaival, különös növéssével valószínűleg *Beethoven* figyelmét is felkelthette. A sort még lehetne folytatni a mecséri legelő két idős szilfájával, a Felpéc és Kajárpéc községek határán álló határfával, a kapuvári két matuzsálemmel, a fügedi mezei szillel, de sajnos már ezek is mind a múlté. Napjainkban a legnagyobbak ítélt mezei szil a Lovasberény és Csákvár közötti műút mellett áll, törzskerülete 490 centiméter, sajnos koronája villámkár következtében sérült.

Európa legtermetesebb mezei szil egyedét a franciaországi Biscarrosse mellett találjuk, törzskerülete 789 centiméter, korát 300-400 évre teszik. Ehhez a fához is fűződik egy monda, mely szerint a helyi előljárók elrendelték, hogy a házasságtörésen rajtakapott nőket meztelenül a fa alá tegyék ki közszemlére. Egyszer egy fiatal, szegény nőt jogtalanul vádoltak házasságtöréssel, több napig éhezett és szenvedett a fa alatt, végül meghalt. A fa ekkor megmérgeződött, s egy olyan ágat hajtott, amelyen fehér levelek voltak, ezzel is hangoztatván a nő ártatlanságát. (Ez az ág ma is látható a fehér levelekkel, amely egyébként ritka jelenség.)

A legidősebbnek tartott példány (Orme de Sully de St-Augustin) szintén Franciaországban él, korát 415±10 évre teszik.

Az év fájának választott mezei szil a magyar táj eltűnőfélben lévő, egykor igen megbecsült eleme, megőrzése ezért fontos erdészeti feladat lenne. 🌳